

Impact Factor-7.675 (SJIF)

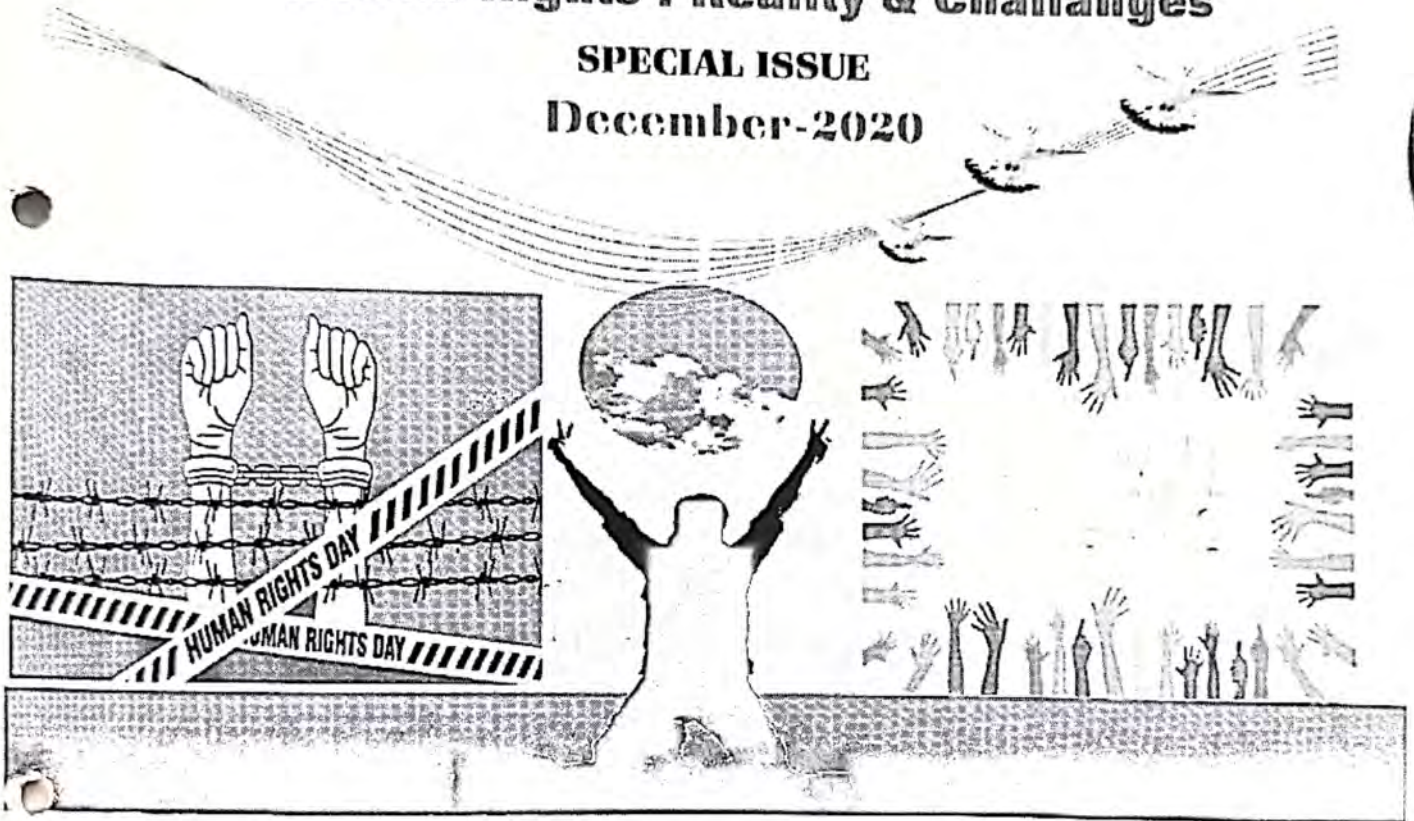
ISSN-2278-9308

B. Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

Human Rights : Reality & Challenges

SPECIAL ISSUE
December-2020

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor:

Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in:

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

PRINCIPAL
Late Dr. B. S. Dendale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule

भारतीय संविधानातील मानव अधिकार प्रवर्धित करणारी तत्वे

शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग,

श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कौ.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय,

साक्री जि. धुळे

प्रस्तावना

संपूर्ण जगामध्ये आज मानव अधिकार हा शब्द किंवा विचार अतिशय काळजीने व्यक्त केला जातो. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील सर्व माणसांची प्रतिष्ठा राखली गेली पाहिजे, व्यक्तींना माणूस म्हणून काही किमान अधिकार असले पाहिजे, यासंबंधीचा वैधानिक विचार जगतिक मानवी हक्काच्या जाहिरनाम्यातून पुढे आला. कारण पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धकाळात मानवी व्यक्तीमत्त्वाची झालेली विटंबना जगजाहिर होती. दुसऱ्या महायुद्धानंतर भारतास स्वातंत्र्य मिळून, भारताचे संविधान निर्मितीचे काम सुरु झाले होते. हिटलर, मुसोलिनी तसेच मित्रराष्ट्रांकडून युद्धकाळात आणि इतरवेळी अखिल वैश्विक पातळीवर मानवांची झालेली कुर चेष्टा, अप्रतिष्ठा भारताने पाहिलेली होती. म्हणूनच भारताच्या संविधान निर्मात्यांनी संविधान तयार करतांना मानव अधिकार रक्षणाला प्राथमिकता देऊन त्यासंबंधीच्या तरतुदींचा समावेश भारतीय संविधानात केला आहे. भारताच्या संविधानात मानव अधिकारांच्या संरक्षणासाठी केलेल्या विविध तरतुदींचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

राज्य निर्मिती संबंधीचे सिद्धांत आणि मानव अधिकार

मानवाच्या उत्पत्तीपासून राज्यसंस्थेच्या निर्मितीबाबत जे वेगवेगळे सिद्धांत मांडले गेले, त्यामुळे देखिल मानव अधिकारांचा खुप मोठ्या प्रमाणावर संकोच झाल्याचे दिसते. विशेषतः राज्याच्या निर्मितीचा दैवी सिद्धांत आणि जैविक सेंद्रिय सिद्धांतांनी मनुष्यांच्या स्वतंत्र व्यक्तीमत्त्वाचा बळी घेतला होता. "ब्रिटीश लेखक रॉबर्ट फिल्मर, यांनी राज्याच्या दैवी सिद्धांताचे प्रतिपादन करून असे सांगितले की, राजाकडे असलेली सत्ता ही त्याला प्रत्यक्ष देवाने दिलेली असून, तो पृथ्वीवर देवाचा प्रतिनिधी आहे. म्हणून प्रजेने राजाच्या आज्ञांचे पालन, देवाज्ञा समजून केले पाहिजे." "राजाच्या सत्तेवर धर्मसंस्थेचे, संसदेचे किंवा जनसामान्यांचे नियंत्रण असू नये, यासाठी युरोपात १६ व्या १७ व्या शतकात राजाच्या दैवी अधिकाराच्या सिद्धांताचे प्रतिपादन करण्यात आले होते. या सिद्धांतावर राज्याच्या उत्पत्तीच्या रसामाजिक करार सिद्धांतामध्ये कठोर टीका केली गेली आहे. प्राचीन भारतीय राजकीय तत्वचिंतनात विशेषतः मनुस्मृती आणि महाभारताच्या शांतीपर्वात राजाच्या दैवी अधिकाराचे समर्थन करण्यात आलेले आहे. परंतू बौद्ध धर्मग्रंथ 'दीघनिकाय'मध्ये जनतेस राजाला निवडण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे." पुढे "१८ व्या शतकात जर्मन तत्वचिंतक जी.डब्ल्यू.एफ.हेगेल याने राष्ट्र-राज्य व्यवस्थेला सामाजिक विकासाची सर्वोत्तम अवस्था मानुन "राज्य म्हणजे ईश्वराचे पृथ्वीवरील मार्गक्रमण होय" (March of God on Earth) असे प्रतिपादन करून माणसांनी राज्यासाठी सर्वस्व अर्पण केले पाहिजे असे सांगितले. हेगेलने आपल्या राज्यासंबंधीच्या आदर्शावादी सिद्धांतामध्ये राज्य हे साध्य मानुन व्यक्तीला साधनमात्र समजले आहे. त्यामुळे हेगेलच्या सिद्धांताचे विकृतीकरण करून नाझीवादी हिटलर व फॅसिवादी मुसोलिनी यांनी हुकुमशाही प्रवृत्ती व मानवताविरोधी प्रवृत्तींना प्रोत्साहन देऊन निरंकुश सरकारला अधिमान्यता मिळवण्याचा प्रयत्न केला" आणि त्यामुळे मानवी हक्कांची गळचेपी झाली.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मानव अधिकारांच्या संकल्पनेचा उदय व विकास इंग्लंडमध्ये तेराव्या ते सतराव्या शतकादरम्यान अनियंत्रित राजेशाहीला लगाम घालण्यासाठी मानवी अधिकारांची कल्पना पुढे करण्यात आली व व्यक्तीला त्याच्या जन्मापासूनच काही मूलभूत अधिकार प्राप्त झालेले असतात आणि ते हिरावून घेण्याचा अधिकार राजाला नाही; असा स्पष्ट इशारा देणारा विचार अनेक विचारवंतांच्या लेखनातून मांडला गेला होता. इंग्लंडमध्ये १२२५ मध्ये संमत झालेला 'मॅग्नाकार्टा', १६२८ चे 'पिटेशन ऑफ राइट्स' १६८९ चे 'बिल ऑफ राइट्स' हे ब्रिटिश नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणारे आणि राजसत्तेच्या अनिर्बंध अधिकारावर बंधने आणणारे करार होते. मानव अधिकारांच्या संरक्षणासाठी कायद्याने केलेली ही पहिली तरतूद असल्यामुळे मानव अधिकारांच्या कल्पनेला कायद्याची अधिमान्यता मिळाली व मानवी हक्कांना आधिक स्पष्टपणा लाभला आणि राजेशाही नियंत्रित होऊन संसदीय लोकशाहीला प्रारंभ झाला.^४

दुसऱ्या महायुद्धात मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या मानव अधिकारांच्या उल्लंघनामुळे १९४५ मध्ये स्थापना झालेली संयुक्त राष्ट्र संघटना सुरुवातीपासूनच मानव अधिकारांविषयी संवेदनशील होती. त्यामुळे संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सनदेत मानव अधिकारांना महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले व १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानव अधिकारांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केल्यावर मानव अधिकारांच्या संकल्पनेला वैश्विक रूप प्राप्त झाले.^५

जागतिक मानव अधिकारांच्या घोषणापत्रात प्रस्तावनेसह ३० कलमे असून या जाहीरनाम्यात नागरी आणि राजकीय अधिकारांबरोबरच सामाजिक व आर्थिक अधिकारांचे देखील प्रथमतःच प्रतिपादन करण्यात आलेले आहे. तसेच रोजगाराचा अधिकार, समान कामासाठी समान वेतनाचा अधिकार, विश्रांतीचा व सामाजिक भरण-पोषणाचा अधिकार, शिक्षण व सांस्कृतिक उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याचा अधिकार, जीवनाचा अधिकार, विचार अभिव्यक्ती, धार्मिक स्वातंत्र्य, शांततापूर्ण पद्धतीने सभा व संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य आदींचा उल्लेख करण्यात आला.^६ या सर्व जागतिक अनुभवांपासून धडा घेऊन भारताने मात्र आपल्या संविधानात मानवी मूल्यांना व मानवांच्या नैसर्गिक अधिकारांना अभिव्यक्त करणाऱ्या तत्वांना व तरतूदींना प्राधान्य दिल्याचे दिसून येते. भारतीय संविधानातील मानव अधिकार प्रवर्धित करणारी तत्त्वे

भारतीय संविधानाची निर्मिती प्रक्रिया चालू असतानाच १० डिसेंबर १९४८ रोजी जागतिक मानव अधिकारांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला होता आणि त्याचा प्रभाव भारतीय संविधानावर पडला असल्याचे दिसते. त्यामुळेच भारतीय संविधानात मानव अधिकारांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान देण्यात आलेले असून संविधानाच्या अनेक तरतूदींमधून मानव अधिकारांची अभिव्यक्ती होत असल्याचे दिसते. "मानव अधिकारांविषयीची भारताची संवेदनशीलता भारतीय संविधानात प्रतिबिंबित होते. जागतिक मानव अधिकारांच्या जाहीरनाम्यातील बहुतांश तत्वांचा समावेश भारतीय संविधानात करण्यात आलेला असून नागरिकांना त्यांच्या मानवी हक्कांच्या संरक्षणाची हमी दिलेली आहे."^७

भारतीय संविधानाची प्रस्तावना; भाग तीन मध्ये नागरिकांना बहाल केलेले मूलभूत अधिकार व भाग चार मध्ये अंतर्भूत असलेली मार्गदर्शक तत्त्वे यात भारतीय नागरिकांच्या कल्याणासाठी आणि त्यांच्या व्यक्तित्वाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या तत्वांचा म्हणजेच मानवी हक्कांना अभिव्यक्त करणाऱ्या तरतूदींचा समावेश करण्यात आलेला आहे. संविधानाच्या आरंभी जोडलेल्या प्रास्तविकाची किंवा उद्देशिकेची सुरुवातच 'आम्ही भारताचे लोक' या शब्दांपासून झालेली आहे. तसेच भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून, सर्व भारतीय नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्वरूपाचा न्याय प्रदान करण्याचे अभिवचन देण्यात आलेले आहे. म्हणजेच भारतीय संविधानाने

सर्व नागरिकांच्या कल्याणाचे ध्येय निश्चित करून राज्य संस्थेस एक साधन मानल्याचे दिसते. यावरून भारतीय संविधानात मानवांच्या हक्कांना प्राधान्य दिले असल्याचे दिसते.

भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागात नागरिकांना दिलेल्या मूलभूत अधिकाराच्या यादीतील कलम १४ व कलम १५ नुसार सर्व नागरिकांना समान लेखले जाईल आणि त्यांच्यामध्ये कोणत्याही आधारावर भेदभाव केला जाणार नसल्याची संविधानिक शाश्वती देण्यात आलेली आहे. तसेच कलम १७ नुसार अस्पृश्यता निर्मुलनासंबंधीच्या तरतुदीचा समावेश करण्यात आलेला असून कोणत्याही स्वरूपाची अस्पृश्यता पाळण्यास मनाई करण्यात येऊन तो कायदानुसार गुन्हा ठरविण्यात आलेला आहे. "कलम १७ च्या संदर्भात एक विशेष बाब म्हणजे हे केवळ व्यक्तींच्याच विरोधात लागू होत नाही, तर राज्य किंवा सरकारच्या विरुद्ध देखील हे लागू होते." कलम १९ नुसार सर्व नागरिकांना स्वातंत्र्याचा अधिकार बहाल करण्यात आला असून नागरिकांना आपली उपजीविका ठरवण्याचा ही अधिकार देण्यात आलेला आहे. तर कलम २१ नुसार सर्व नागरिकांच्या जीवनाच्या अधिकारास सर्वश्रेष्ठ मूलभूत अधिकार मानण्यात येऊन संकटकाळात देखील त्याला स्थगित करता येणार नाही, अशी तरतुद करण्यात आलेली आहे. अर्थात, "जीवनाचा अधिकार म्हणजे केवळ श्वास घेण्याच्या अधिकारापुरता मर्यादित नसून त्यात सुखी-समाधानी, सन्मानपूर्वक व प्रतिष्ठित जीवन जगण्याच्या हक्काचा मूल भाव दडलेला आहे. कलम ३९, ४१ व ४२ मध्ये अंतर्भूत असलेल्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये नागरिकांच्या प्रतिष्ठित जीवनासंबंधीच्या अपेक्षांचे सामूहिक प्रतिबिंब मूलभूत अधिकारासंबंधीच्या कलम १९ आणि २१ मध्ये अंतर्भूत आहे." मूलभूत अधिकाराच्या यादीतील कलम २३ व २४ मध्ये भारतीय नागरिकांना संविधानाने शोषणाविरुद्ध किंवा पिळवणूकी विरुद्ध मूलभूत अधिकार बहाल केलेला आहे. यानुसार माणसाची विक्री किंवा वेढबिगारी यांना कायदानुसार मनाई करण्यात येऊन तो शिक्षेस पात्र गुन्हा ठरविण्यात आला आहे. तसेच १४ वर्षाखालील कोणत्याही मुलाला कोणत्याही कारखान्यात, खाणीत किंवा धोक्याच्या कामांवर ठेवण्यास बंदी घातलेली आहे. "सर्वोच्च न्यायालयाने कलम १७, २३ व २४ मधील तरतुदींना राज्यांच्या विरुद्ध तसेच प्रत्येक वेळी व्यक्तीविरुद्ध लागू केले जाऊ शकते असे नमूद केले आहे." याबरोबरच मूलभूत अधिकाराच्या यादीतील कलम ३२ मध्ये सर्व नागरिकांसाठी प्रदान करण्यात आलेला घटनात्मक उपाययोजनांचा अधिकार हा मानव अधिकाराच्या रक्षणाच्या दृष्टिने अतिशय महत्वाचा मूलभूत अधिकार आहे. भारतीय संविधानात मानवी हक्कांना प्रवर्धित करणाऱ्या अशा अनेक तरतुदी अंतर्भूत आहे.

निष्कर्ष

भारतीय संविधानाची निर्मिती प्रक्रिया चालू असताना जागतिक मानव अधिकाराचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला आणि त्यातील अनेक तत्वांचा समावेश भारतीय राज्यघटनेत करण्यात आला. भारताचे संविधान हे अनेक देशांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास करून व त्यामधील चांगल्या बाबींचा स्वीकार करून तयार करण्यात आलेले आहे. म्हणून मानवी कल्याणासाठी व व्यक्तींच्या सर्वांगीण विकासामाठी आवश्यक असणाऱ्या तसेच मानव अधिकार प्रवर्धित करणाऱ्या अनेक तरतुदींचा अंतर्भाव भारतीय राज्यघटनेच्या अनेक भागांमध्ये करण्यात आला असल्याचे दिसते. प्रामुख्याने भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका, भाग-३ मधील 'मूलभूत अधिकार' आणि भाग-४ मधील 'राज्यांच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे' यामधील तरतुदी मानवाधिकार प्रवर्धित करणाऱ्या आहेत. याबरोबरच सर्व तरतुदींचा स्पष्टपणे आणि लिखित स्वरूपात समावेश असल्यामुळे भारताचे संविधान हे जगातील सर्वश्रेष्ठ संविधान असल्याचे देखील म्हटले जाते.

संदर्भ सूची

१. ओम प्रकाश गाबा, 'राजनीति सिध्दांत की रूपरेखा', मयुर पेपरबैक्स, नौएडा, २००५, पृ. १६३
२. ओम प्रकाश गाबा, 'विवेचनात्मक राजनीति विज्ञान कोश', मयुर पेपरबैक्स, नौएडा, २००७, पृ.१०४
३. कित्ता, पृ.१६४
४. शैलेंद्र देवळाणकर, 'समकालीन जागतिक राजकारण : प्रमुख प्रश्न', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २००५ पृ.७५
५. कित्ता, पृ.७६
६. कुलदिप फड़िया, 'संयुक्त राष्ट्र संघ एवं अन्य प्रमुख अन्तर्राष्ट्रीय संघठन', साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा, २००६, पृ.९५
७. उपरोक्त, शैलेंद्र देवळाणकर, 'समकालीन जागतिक राजकारण:प्रमुख प्रश्न', पृ.९२
८. महेंद्र कुमार मिश्रा, 'भारत का संविधान एवं मानव अधिकार', सागर पब्लिशर्स, जयपूर, २००९, पृ.१७९
९. कित्ता, पृ.१२८
१०. कित्ता, पृ.१७९